Indian Streams Research Journal
ISSN 2230-7850
Impact Factor : 1.7604(UIF)
Volume-3, Issue-12, Jan-2014 Available online at www. isrj.net

भारतातील प्रसार माध्यमातील कायद्यांचा अभ्यास

खुशालचंद बहेती

बी.एस.सी (ॲग्री), बी.जी.एल., डी.सी.वाय.एल., डी.एम.जे ॲण्ड एफ.एम., डी.आय.पी.एल., डी.एल.एल., एम.एस.सी. (ॲग्री.पी.पी.), एम.ए.एम.सी.जे., एल.एल.एम., .एम..बी.ए., सहाय्यक पोलीस आयुक्त, औरंगाबाद.

सारांश : *प्रसार माध्यमे हे भारतीय संविधानाचे चौथे स्तंभ म्हणून ओळखले जाते. प्रसारमाध्यमातील लोकांना जे स्वातंत्र्य मिळते त्यावरून देशातील नागरिकांचे स्वातंत्र्य ठरते. आज भारतातील प्रसार माध्यमे लोकशाहीत अपेक्षित असलेले स्वातंत्र्य उपभोगत आहे. परंतु त्याच बरोबर प्रसारमाध्यमांनी देखील स्वातंत्र्य कायम जपला पाहिजे. तसेच प्रसार माध्यमांनी बदलत्या तंत्रज्ञानाशी जुळवुन घेताना □ाही स्वा□ंत्रण घालुण घेणे व कायद्याचे पालन करणे आवश्यक आहे. म्हणूनच सदर लेखात भारतातील प्रसार माध्यमे आणि त्यांच्या कायद्या संबंधीच्या माहितीचा उहापोह करण्याचा प्रयत्न केला आहे.*

प्रस्तावना :-

या जगात प्रिंट मीडिया आणि इलेक्ट्रॉनिक मीडियाचा संदर्भ प्रत्येक देशातील संविधानात आढळतो. या संविधानात काही कलम असे आहेत त्यामुळे प्रत्येक पत्रकार आपले कार्य सुव्यवस्थितपणे करू शकतो. प्रसार माध्यमांतील लोकांना जे स्वातंत्र्य मिळते त्यावरून त्या देशातील नागरिकांचे स्वातंत्र्य ठरते आज भारतातील प्रसारमाध्यमे लोकशाहीत अपेक्षित असलेले स्वातंत्र्य उपभोगत आहे. भारतात वृत्तपत्राची सुरवात मुख्यत्वेकरून स्वातंत्र्यपुर्व काळात इंग्रजांच्या जुलूम व अत्याचारापासून बचावासाठी झाला. सर्वप्रथम प्रसारमाध्यमातील पत्रकाराच्या लेखणीचे अस्त्र म्हणून इंग्रजांना विरोध दर्शविण्यासाठी २९ जानेवारी १७८० मध्ये जेम्स हिकी यांनी 'बं□ल गॅजट' नावाचे साप्ताहिक वृत्तपत्र सुरू केले. १७८९ मध्ये बाम्बे मध्ये बाम्बे हेरॉल्ड नावाच्या वृत्तपत्राची सुरूवात झाली.

वृत्तपत्रावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी ईस्ट इंडीया कंपनीच्या काळात लॉर्ड वेलस्ली याने सन १७९९ मध्ये 'प्रेस रेग्युलेटिंग ॲक्ट' म्हणजे प्रेस नियंत्रण अधिनियम लागु केला. या अधिनियमामुळे वृत्तपत्रात संपादक, मुद्रक आणि मालकाचे नाव यांचा स्पष्टपणे उल्लेख करणे असे बंधनकारक करण्यात आले. १८ जुन १८५७ मध्ये इंग्रज सरकारने गेगींग ॲक्टची सुरूवात केली. इ.स. १८७८ च्या अधिनियमाद्वारे वृत्तपत्रावर कठोर निर्बंध लादण्यात आले. मॅजिस्ट्रेटना व्हर्नाक्युलर ॲक्टमुळे सर्वाधि□ार मिळाले. प्रादेशिक भाषेतील वृत्तपत्रासाठी हा अधिनियम लागु करण्यात आले. व्हर्नाक्युलर ॲक्टमुळे वृत्तपत्रासंबंधिचे सर्व अधिकार मॅजिस्ट्रेटकडे असल्यामुळे, मॅजिस्ट्रेटचा निर्णय हा अंतिम निर्णय असे त्याच्या विरोधात कोणतीही अपील करण्याची परवानगी नसे. परंतु हा नियम इंग्रजी वृत्तपत्रांना लागु करण्यात आला नव्हता.

लॉर्ड हेस्टिंग याच्या विरोधात लॉर्ड एडम्स यांनी सन १८२३ मध्ये नियम केले. यानुसार परवाना नसताना प्रकाशन केल्यास ४०० रू. दंड व नियमाचे उल्लंघन केल्यास मॅजिस्ट्रेट मुद्रणालय जप्त करीत असे. कोणाचे ही परवाना जप्त करण्याचा अधिकार मॅजिस्ट्रेटला होता. त्या अधिकारामुळेच राजा राममोहन रॉय यांचे 'मिरात-उल-अखबार' हे वृत्तपत्र बंद पडले. सन १८३५ साली गव्हर्नर जनरल चार्ल्स मेटकाफ यानी १८२३ चे नियम रद्दबातल ठरवून भारतीय भाषेतील वृत्तपत्रांना स्वातंत्र दिले.

सन १८५७ मध्ये भारतीय भाषेतील वृत्तपत्रावर पुन्हा एकदा गदरच्या कारणामुळे निर्बंध घालण्यात आले. वृत्तपत्राच्या प्रकाशनापूर्वी सरकारकडून परवानगी घेणे बंधनकारकर होते. वृत्तपत्राने वृत्तपत्राच्या प्रकाशनापूर्वी प्रत्येक मुद्रित सामग्री, प्रकशन आणि मुद्रण संस्थेचे नाव देणे बंधनकारक होते. याच नियमानुसार पुस्तक प्रकाशनापूर्वी एक महिना अगोदर पुस्तक सरकारकडे दयावे लागत. १८७० च्या अधिनियम द्वारा भारतीय दंड संहिता लम १२४- ए द्वारे राजद्रोहात्मक सामग्री प्रकाशित करणाऱ्या व्यक्तीला आजीवन कारावास शिक्षा करण्यात येत असे.

या सर्व अधिनियमाद्वारे सरकाने वृत्तपत्रीय कायद्यात कठोर निर्बंध आणले त्यामुळे मॅजिस्ट्रेटला सर्वाधिक अधिकार होते. लॉर्ड र्झनने वृत्तपत्र कायद्यात बदल घडवून त्यातील अधिनियम अधिक कडक करण्यात आले. मॅजिस्ट्रेटला सर्वतोपरी अधिकार म्हणजेच एखाद्या वृत्तपत्रात आपत्ती जनक मजकूर छापूरन आल्यास किंवा सरकार विरोधात बातमी आल्यास वृत्तपत्राची संपत्ती जप्त करण्याचा अधिकार देण्यात आला. पुढील काळात भारतीय रक्षा विनियम कायदा सन १९१४ मध्ये आमलात आणला त्यामुळे भारतातील वृत्तपत्रावर कडक नियंत्रण ठेवण्यात आले. त्याचेच रुपांतर १९३१ साली भारतीय प्रेस अधिनियम व त्यापुढील काळात १९३५ मध्ये पूर्ण स्वरूपात त्याचे रूपांतर करण्यात आले. तत्कालीन पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी २६ जून १९७५ साली आणिबाणी लागू केल्यानंतर वृत्तपत्रावर कठोर निर्बंध लागू केले. आणीबाणी संपुष्टात आल्यानंतर १९७५ मध्ये नवा प्रेस अधिनियम अमलात आला.

भारतीय राज्यघटना आणि प्रसार माध्यमे:

प्रसारमाध्यमे हे भारतीय लोकशाहीचा चौथा आधार स्तंभ म्हणून गणले जाते. एकविसावे शतक हे माहिती तंत्रज्ञान व प्रसार माध्यमाचे युग म्हणून ओळखले जाते. प्रत्येकाच्या जीवनात, प्रत्येक क्षेत्रात प्रसारमाध्यमे आपले प्रभुत्व प्रस्थापित करित आहे. प्रसारमाध्यमामुळे जगातील प्रत्येक गोष्ट हि प्रत्येकास कळते. सध्याच्या दैनंदिन जीवनात प्रसार माध्यमांना अन्य साधारण महत्व आलेले आहे. त्याचप्रमाणे आजच्या घडीला प्रसार माध्यमाकडून लोकांच्या अपेक्षा वाढत आहेत. एखाद्या गोष्टीचे वार्ताकन करताना, ही महत्वाची सामाजिक जबाबदारी आहे असे वाटणे देखील अत्यंत महत्वाचे ठरते. भारतीय राज्यघटनेत प्रसारमाध्यमाच्या स्वातंत्र्याबद्दल त्याच्या अधिकारा बद्दलचा उल्लेख आढळतो यावरून आपणास प्रसार व प्रसिध्दी माध्यमाचे अन्यन साधारण महत्व व त्याची सामाजिक जबाबदारी लक्षात येते.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मसुदा समितीच्या अध्यक्षतेखाली २६ नोव्हेंबर १९४९ मध्ये पूर्णत्वास आली. तर २६ जानेवारी १९५० रोजी राज्यघटना लागू करण्यात आली. भारत सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही गणराज्य बनले. भारतीय राज्यघटनेत समाविष्ट केलेल्या हक्कांना मुलभूत हक्क म्हणतात. मुलभूत हक्कांचा भंग होईल असे कायदे शासनास करता येत नाहीत. भारतीय संविधानाने नागरिकांना सहा प्रकारचे मुलभूत हक्क दिले ते पुढील प्राम.

१) समतेचा हक्क
२) स्वातंत्र्याचा हक्क
३) शोषणाविरुध्दचा हक्क
४) धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क
५) सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क
६) न्यायालयाकडे दाद मागण्याचा हक्क

राज्यघटनेत स्वतंत्र असा प्रेस किंवा प्रसिध्दीमाध्यमांचा उल्लेख करण्यात आलेला नाही परंतु भाग-३ अनुच्छेद १९ मध्ये दिलेल्या स्वातंत्र्याचा अधिकाराला प्रसारमाध्यमाची स्वातंत्रता मानली जाते. या अनुच्छेदानुसार प्रत्येक नागरिकास भाषण व अभिव्यक्तीचा अधिकार आहे. भारतीय नागरीकांना विचार करण्याचे व आपले विचार विविध माध्यमांतून व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. परंतु या अनुच्छेदात प्रसार माध्यमाचा उल्लेख नसला तरी अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यांलाच प्रसार स्वातंत्र्य मानले आहे. सर्वोच्च न्यायालयाने बोलण्याचा अधिकार व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यालाच प्रसार माध्यम स्वातंत्र्याचा अधिकार जोडले आहे. सर्वोच्च न्यायालयाच्या म्हणण्यानुसार अन्य मौलिक अधिकारानुसार प्रेस स्वातंत्र्य हा एक मौलिक अधिकार आहे.

प्रसारमाध्यमांची स्वातंत्रता

१) बातम्याचे मुद्रण व प्रकाशन
२) वैचारिक मतांचे व विचाराचे मुद्रण व प्रकाशन
३) सार्वजनिक व सामाजिक मुद्यांवर सार्वजनिक ठिकाणी चर्चा व संवाद
४) एखाद्या माध्यमाद्वारे जनहितार्थ सुचना व तथ्य एकत्रिकरण करणे
५) सरकारी विभाग, शासनाचे उपक्रम, सरकारी प्राधिकरण, लोकसेकांची कार्य शैलीची समीक्षा करणे तसेच त्याची निंदा करणे.
६) प्रकाशन व प्रसारण संबंधित अधिकार अयात कोणती बातमी प्रकाशित व प्रसारित करण्याचा अधिकार स्वत: प्रसारमाध्यमांकडे आहे.
७) प्रसारमाध्यमाचे मुल्य अथवा शुल्क निर्धारीत असले पाहिजे. सरकारच्या कोणत्याही दबावाला बळी न पडता प्रसार माध्यमानी आपली कर्तव्ये पार पाडली पाहिजेत.
८) एखादा कर प्रसारमाध्यमावर पडत असेल तर त्यापासून मुक्ती
९) जाहिरात प्रकाशित करण्याचे संपूर्ण अधिकार प्रसार माध्यमांकडे आहेत. यात सरकारी जाहिरातीचा समावेश आहे. प्रसारमाध्यमांना जाहिरातीचा समावेश आहे. प्रसारमाध्यमांना जाहिरात अथवा प्रसारणास नकार देण्याचा अधिकार आहे.

प्रसारमाध्यमे आणि संसदीय विशेष अधिकार:

आदर्श आणि मजबूत लोकशाही करिता जागृक जनता आणि जनमत असणे आवश्यक आहे. प्रसारमाध्यमाचे महत्वाचे कार्य म्हणजे जनतेला जागृत करणे व जनमत तयार करणे होय. संसदीय कामकाजाची माहीत सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहोचोवणे संसदेतील लोकसभा आणि राज्यसभा ही दोन्ही सभागृहे व त्यातील सदस्य आणि विविध समित्या यांना मुक्तपणे बोलण्याचा अधिकार आहे. त्यांना आपले विचार मांडण्याचा आधिकार आहे. संविधानातील अनुच्छेत १०५ नुसार संसदेमध्ये वाक्स्वातंत्र्य, संसदेतील कोणत्याही सदस्याद्वारे एखाद्या विषयावर स्वतंत्रपणे आपले मत मांडण्यांचा अधिकार आहे.

भारतातील अनेक प्रसार माध्यमे संसदेचे कामकाज, कार्यवाही, कोर्टाची कार्यवाही निर्भिडपणे प्रकाशित आणि प्रशासनाचे अनेक कायदे तयार केले, तसेच त्यात फेर बदल देखील करण्यात आले.

प्रसारमाध्यमे आणि न्यायालये:

भारतीय न्यायव्यवस्थेची संविधानानुसार एक स्वतंत्र व स्वायत्त प्रणाली आहे. त्याचप्रमाणे न्यायालय व प्रसार माध्यमांचा जवळचा संबंध आहे. न्यायालयाचे वार्ताकन करण्या अगोदर त्याचे वार्ताकन खूप काळजीपूर्वक, जबाबदारीने □रावे लागते. कारण थोडीशी चुक देखील न्यायालयाचा अवमान ठरू शकते. न्यायालयाचा अवमान होवु नये म्हणून १९७१ मध्ये नवा अधिनियम लागू करण्यात आला त्यास न्यायालयाचा अवमान अधिनियम १९७१ असे संबोधले जाते. या अधिनियमानुसार खालील कृत्यामुळे न्यायालयाचा अवमान होवू शकतो.

१) न्यायालयाचा अथवा माननीय न्यायाधीशाची निंदा करणे
२) न्यायालयावर पक्षपातीचा आरोप करणे
३) न्यायालय अथवा न्यायालयीन प्रक्रियेत हस्तक्षेप करणे
४) न्यायालयीन प्रशासनात हस्तक्षेप किंवा न्यायालयीन कामकाजात अडथळा किंवा विरोध करणे
५) दिवाणी किंवा सिव्हील न्यायालय अवमान
६) फौजदारी किंवा अपराधिक अवमान

Indian Streams Research Journal
ISSN 2230-7850
Impact Factor : 1.7604(UIF)
Volume-3, Issue-12, Jan-2014 Available online at www. isrj.net

वरील सर्व कृत्ये करणे म्हणजे न्यायालयीन अवमान करणे होय. प्रसारमाध्यमातील एखाद्या व्यक्तीने जन न्यायालयीन आदेशाचे, निर्णयाचे विश्लेषण करत असेल तर त्याचा अवमान होतो. न्यायालयांची अपराधिक अवमान हा □भीर स्वरुपाचा अपराध मानला जातो.

प्रसारमाध्यमे व इतर कायदे:

भारतीय तार आधिनियम १८८५ अब्रु नुकसार, भारतीय सरकारी रहस्य अधिनियम-१९२३, वृत्तपत्र नियतकालिके नोंदणी, पुस्तक पंजीकरण, प्रेस पुस्तक पंजीकरण अधिनियम-१८६७, श्रमजिवी पत्रकार अधिनियम-१९५५, पुरस्कार प्रतियोगिता अधिनियम-१९५५, श्रमजीवी पत्रकार गैरप्रकार कमी अधिनियम-१९५५, कॉपीराईट ॲक्ट,१९५७, प्रसारभारती सबंधित अधिनियम, संसद कार्यवाही (प्र□ाश-न व संर□□) विधेय□-१९७७, माहितीचा अधिकार १९९६ इ. इतर माध्यमा सबंधित कायदे आहेत.

प्रसारमाध्यमाची तत्वे:

स्वातंत्र्यपूर्व काळात प्रसारमाध्यम (वृत्तपत्रे) चा वापर जुलमापासून बचावासाठी होतो. परंतु आजच्या युगात ती व्यवसायाच्या माध्यमातुन सर्वसामान्यासमोर येत आहे. ज्या प्रमाणे अन्य व्यावसायिक समूहाची काही आचार संहिता असते त्याच प्रमाणे प्रसारमाध्यमांची काही मार्गदर्शक तत्वे आहेत. प्रसिध्दिमाध्यमे किंवा प्रसार माध्यमे कोणत्याही गोष्टींशी जोडले गेले असले तरी त्यांना आपत्या मार्गदर्शक तत्वाचे पालन करावेच लागते. भारतात तसेच इतर देशात असे अनेक कायदे आहेत जे प्रसार माध्यमांना लागू आहेत. त्यांचे पालन प्रसारमाध्यमाशी जोडल्या गेलेल्या सर्वच व्यक्तींना करावेच लागते. त्याच आधारे प्रसारमाध्यमाची काही मार्गदर्शक तत्वे हि पुढील प्रमाणे आहेत.

१) राष्ट्रहीत, समाज आपल्या लेखणीचा उपयोग सदैव मानव हितासाठी करणे.
२) माध्यमातील लिखाण हे तथ्यावर आधारित तसेच पुराव्यानिशी असावे.
३) राष्ट्रहिताच्या दृष्टिकोनातूनच काहि गोष्टीची गोपनीयता बाळगणे.
४) वैयक्तीक स्वार्थासाठी पत्रकारितेचा वापर न करणे.
५) व्यक्तीगत जीवनातील निराधार गोष्टी प्रकाशित न करणे.
६) निष्पक्षता आणि आत्मसन्मान पत्रकाराचा प्राथमिक गुण असला पाहिजे.
७) पत्रकारांनी राजकीय, आर्थिक, सामाजिक धार्मिक आधारावर मानव जातीतील भेद करू नये.